

Марына Свістунова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь

e-mail: svistunovami@bsu.by

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8856-9530>

Тэатын Рот-Жэброўскі і яго дапаможнікі па беларускай мове

Teatyn Rott-Zhebrousky and his textbooks on the Belarusian language

Abstract: In the article basic biographical information about Professor Teatyn Rott-Zhebrousky is provided, observations on the structure, content, principles and features of two textbooks on the Belarusian language are given: “Grammar of the Belarusian language. Grammatical minimum” in 2 parts (1991–92) and “Historical grammar of the Belarusian language” (1992). The first of these textbooks was intended for studying Belarusian as a foreign language, the second – for studying at an in-depth, but more narrowly focused level.

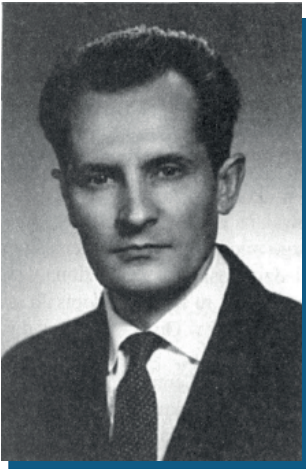
Keywords: Teatyn Rott-Zhebrousky, Belarusian as a foreign language, textbook on the Belarusian language, descriptive grammar of the Belarusian language, historical grammar of the Belarusian language.

Рэзюмэ: У артыкуле падаюцца асноўныя біяграфічныя звесткі аб прафесары Т. Рот-Жэброўскім, прыводзяцца назіранні над структурай, зместам, прынцыпамі і асаблівасцямі двух дапаможнікаў па беларускай мове: “Граматыка беларускай мовы. Граматычны мінімум” у 2-х частках (1991–92) і “Гістарычная граматыка беларускай мовы” (1992). Першы з названых дапаможнікаў прызначаўся для вывучэння беларускай мовы як замежнай, другі – для вывучэння на паглыбленым, але больш вузка скіраваным узроўні.

Ключавыя словы: Тэатын Рот-Жэброўскі, беларуская мова як замежная, вучэбны дапаможнік па беларускай мове, апісальная граматыка беларускай мовы, гістарычная граматыка беларускай мовы.

Уступ. Працы прафесара Люблінскага ўніверсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай і Люблінскага каталіцкага ўніверсітэта Тэатына Рот-Жэброўскага ў галіне беларусістыкі, на жаль, не набылі шырокай вядомасці ў беларускім мовазнаўстве. Пра яго трэба гаварыць не толькі як пра славіста, што працаваў у тым ліку ў рэчышчы беларусістыкі, але і як пра стваральніка шматлікіх

вучэбных дапаможнікаў, сярод якіх нашу ўвагу прыцягнулі дапаможнікі па сучаснай беларускай мове і яе гісторыі. Паколькі ўзніклі яны ў польскім адукацыйным дыскурсе, то могуць быць аднесены да вучэбных выданняў па беларускай мове для інафонаў. Так, у артыкуле “Kilka uwag o nauczaniu Polaków języka białoruskiego jako obcego (Некалькі заўваг пра навучанне палякаў

Тэатын Рот-Жэброўскі
18.12.1919–10.08.2004
(фота з артыкула
В. Віткоўскага)

беларускай мове як замежнай)” Радаслава Калеты, ў шэрагу іншых дапаможнікаў, створаных у Польшчы, узгадваюцца і выданні Т. Рот-Жэброўскага [Kaleta 2015: 70].

І хаця, як адзначаецца ў вышэйназваным артыкуле “... метадыка выкладання беларускай мовы як замежнай для палякаў не была глыбока распрацавана ні ў адной кніжнай публікацыі”¹ [Kaleta 2015: 70], тым не менш кожная з такіх публікацый варта асобнай увагі якраз дзеля аналізу і стварэння такой паглыбленай распрацоўкі.

1. Біяграфічныя звесткі. Тэатын Рот-Жэброўскі (Teotyn Rott-Żebrowski) нарадзіўся 18 снежня 1919 г. у мястэчку Германавічы. У сучаснасці Германавічы – аграгарадок ў Шаркаўшчынскім раёне Віцебскай вобласці, да 2006 г. лічыліся вёскай. У складзе Беларускай ССР знаходзяцца з 1939 г. Да гэтага часу Германавічы як цэнтр гміны паводле Рыжскага мірнага дагавора 1921 г. уваходзілі ў склад Дзісенскага павета Віленскага ваяводства II Рэчы Паспалітай. У 1918–1920 гг. Германавічы, як і іншыя населеныя пункты на памежжы Савецкай Беларусі з Літвой, Латвіяй і Польшчай, неаднаразова мянялі дзяржаўную прыналежнасць.

Далучанасць да памежных тэрыторый, падтрыманая лінгвістычнай, культурнай і рэлігійнай разнастайнасцю, пашыранай на іх, як правіла,

¹ Пераклад з польскай мовы ў артыкуле наш. – М. С.

фарміруе адметную нацыянальную самаідэнтыфікацыю. У 1992 г. Т. Рот-Жэброўскі пра сябе паведамляў так:

Нарадзіўся на Віленшчыне, называю сябе палякам, але маю права назваць сябе і літоўцам, бо мая бабка была літоўкай і пакуль яна жыла, размаўляў з ёй і з дзедкам таксама часам па-літоўску, і беларусам, бо мама была беларускай і праваслаўнай, быў беларускім настаўнікам і мовы беларускай не забыў. Такіх мяшаных сем’яў было шмат [Rott-Żebrowski 1992c: 206–207].

Досыць незвычайнае імя – Тэатын – таксама сведчанне поліэтнічнага культурна-рэлігійнага жыцця. Як адзначае аўтар вялікага артыкула “Białoruskie drogi profesora Teotyna Rott-Żebrowskiego (Беларускія дарогі прафесара Тэатына Рот-Жэброўскага)” Лена Глагоўская:

Імя Тэатын таксама спецыфічнае для таго культурнага асяроддзя, бо ў беларускай мове гучыць як Феафан – скарочанае Фама, ці Томаш – так, як называлі яго сябры ў Польшчы. Прафесар Ян Арлоўскі ва ўспамінах аб ім звярнуў увагу на тое, што “ў прыватным жыцці ўжываў імя Томэк” [Głogowska 2015: 132]².

Т. Рот-Жэброўскі скончыў школу ў мястэчку Лужкі і гімназію ў Дзісне, якая на той час была павятовым горадам [Witkowski 2006: 10]. Як паведамляе Л. Глагоўская са спасылкай на архіў

² Імя *Тэатын* настолькі незвычайнае, што стала прычынай блытаніны: імёны *Фама* і *Тамаш* ці *Томаш* з’яўляюцца беларускімі варыянтамі грэчаскага імя Θεός, якое ў сваю чаргу ўзыходзіць да арамейскага ܡܫܚܐ ‘блізнец’. А імя *Феафан* паходзіць ад грэчаскага Θεοφανής і мае значэнне ‘богаяўленне’. Скарочаная форма гэтага імя – *Фафан*. То бок, *Тамаш*, *Томаш* або *Томэк*, і *Феафан* (*Тэатын*, калі дапусціць, што гэта варыянт імя *Феафан*) – гэта розныя імёны. Малаазразумеласць і непашыранасць імёнаў *Феафан* і *Тэатын* якраз і выклікалі іх блытаніну і замену на больш прывычныя формы – *Томаш*, *Томэк* – прынамсі ў час жыцця Т. Рот-Жэброўскага ў Польшчы. Заўважым таксама, што існуюць яшчэ і імёны *Феатэкс* ад грэчаскага Θεο ‘бог’ і τέκνον ‘дзіця’ і *Феатых* ад грэчаскага Θεο ‘бог’ і τύχη ‘лёс, выпадак; шчасце’.

Тэатын Рот-Жэброўскі і яго дапаможнікі па беларускай мове

Люблінскага ўніверсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай, Т. Рот-Жэброўскі пэўны час працаваў школьным настаўнікам у родных Германавічах (1 верасня 1940 г. – 31 лістапада 1941 г.) і ў Лужках (1 снежня 1941 г. – 24 чэрвеня 1944 г.) [Głogowska 2015: 127].

Як вынікае з успамінаў, запісаных і дасланых Т. Рот-Жэброўскім у 1992–1993 гг. Адзе Райчонак (на той час – настаўніца ў Германавічах, якая актыўна займалася краязнаўствам і зборам матэрыялаў для музея Язэпа Драздовіча, адкрытага ў 1995 г.), ён добра ведаў мастака, а таксама Міхася Машару, ва многім дзякуючы якому стаў настаўнікам і нават пэўны час быў захаваны ад вайскавай службы [Głogowska 2015: 124, 127]. Ведаў Т. Рот-Жэброўскі і іншых мясцовых дзеячаў: Міхала Зуя (пасля 1949 г. – заснавальнік і кіраўнік згуртавання беларусаў Аўстраліі), Вацлава Катовіча, Пятра Лагуна (паэт), Мар’яна Янцэвіча і інш., якія з прыходам у 1944 г. Чырвонай Арміі эмігравалі ў Польшчу [Głogowska 2015: 124–126, 128–129]. Пасля 1939 г. Т. Рот-Жэброўскі, як і ўсе мясцовыя, стаў лічыцца грамадзянінам СССР і быў прызваны ў Чырвоную Армію. Як вынікае з матэрыялаў Цэнтральнага архіва Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі (ЦАМА), апублікаваных у электронным банку дакументаў перыяду Вялікай Айчыннай вайны “Памяць народа”, Т. Рот-Жэброўскі (у дакументах – Теотин Павлович Жабровский, 1919 года рождения) прызваны быў Шаркаўшчынскім раённым ваенным камітэтам і паступіў на вайсковую службу 21 ліпеня 1944 г., служыў у званні чырвонаармейца. 13 і 28 студзеня 1945 г. ім быў здзейснены падзвіг, за які ён быў узнагароджаны Ордэнам Айчыннай вайны II ступені. Дакумент аб гэтым захоўваецца ў ЦАМА: фонд 33, вопіс 686196, адзінка захоўвання 7423 [Память...].

У артыкуле Веслава Віткоўскага пра раненне Т. Рот-Жэброўскага ўдакладняецца: 28 студзеня 1945 г. падчас фарсіравання ракі Прэголі пад Калінінградам быў цяжка паранены і камісаваны па інваліднасці [Witkowski 2006: 10].

Нам не вядома, ці атрымаў Т. Рот-Жэброўскі свой ордэн, ва ўсякім разе ў апублікаваных матэрыялах Л. Глагоўскай (са шматлікім цытаваннем слоў самога Т. Р), а таксама В. Віткоўскага пра гэты факт не ўзгадваецца. Цалкам верагодна, што не, бо ў родныя Германавічы са шпіталью ён вярнуўся на пачатку мая [Głogowska 2015: 133], а ўжо ў ліпені ці жніўні назаўсёды выехаў у Польшчу.

Вярнуўшыся ў родныя мясціны пасля камісавання з арміі, працаваў у школе ў Лужках. Але ў хуткім часе быў вымушаны пакінуць радзіму, каб пазбегнуць прапанаванага яму таёмнага супрацоўніцтва з савецкімі органамі дзяржаўнай бяспекі [Głogowska 2015: 135, Witkowski 2006: 10]. Як паведамляе В. Віткоўскі, дзякуючы зычлівасці ўпаўнаважанага Польскага камітэта народнага вызвалення, які ўпісаў Т. Рот-Жэброўскага да эвакуацыйнай карты старэйшай сястры, на пачатку ліпеня 1945 г. той легальна выехаў у Польшчу [Witkowski 2006: 10] (паводле іншых крыніц – у жніўні 1945 г. [Głogowska 2015: 136]), куды ў розны час яшчэ раней эмігравалі маці, тры сястры і брат [Głogowska 2015: 132]. Ужо ў камуністычнай Польшчы ён быў падазраваны ва ўдзеле ў беларускім нацыяналістычным руху і “варожай дзейнасці”, але праведзеныя ў 1948–1955 гг. адпаведнымі органамі шматгадовыя пошукі, допыты і расследаванні гэтага не пацвердзілі (гл. падрабязна са спасылкамі на архіўныя дакументы ў вышэй названым артыкуле Л. Глагоўскай [Głogowska 2015]).

Зялёная Гура, Арпішаў, Міланувэк, Яснаполе, Кратошын, Вроцлаў, Варшава, Каліш, Люблін – месцы пражывання, працы і навучання, якія сведчыць пра няпросты жыццёвы і насычаны падзеямі прафесійны шлях Т. Рот-Жэброўскага. Пэўны час ён выкладаў рускую мову ва ўстановах сярэдняй адукацыі. У 1959 г. скончыў філалагічны факультэт Вроцлаўскага ўніверсітэта. У 1965 г. Т. Рот-Жэброўскі пачаў працаваць выкладчыкам рускай мовы ў Люблінскім універсітэце імя Марыі Кюры-Складоўскай. Як паведамляецца ў артыкуле Л. Глагоўскай (са спасылкай

на адпаведныя крыніцы), у 1965–1967 гг. Т. Рот-Жэброўскі – старшы асістэнт, 1967–1975 гг. – ад’юнкт, 1975–1989 гг. – дацэнт, з 1989 г. – прафесар; у 1973–1974 і 1976–1981 гг. кіраваў аддзяленнем (zakładem) рускай мовы, а ў 1976–1981 гг. быў намеснікам дырэктара Інстытута рускай філалогіі [Głogowska 2015: 156]. Ад 1990 г. як супрацоўнік Інстытута славянскай філалогіі выкладаў гістарычную граматыку беларускай мовы для студэнтаў II курса навастворанай спецыяльнасці “беларуская філалогія” [Głogowska 2015: 156–157]. Прафесар Т. Рот-Жэброўскі супрацоўнічаў з Люблінскім каталіцкім універсітэтам (ад 1989 г.), дзе ў 1991–1995 навучальных гадах выкладаў для студэнтаў-беларусістаў гістарычную і апісальную граматыку беларускай мовы, параўнальную граматыку ўсходнеславянскіх моў, а таксама вёў семінар па параўнальнай граматыцы славянскіх моў [Głogowska 2015: 157–158].

Не стала прафесара Т. Рот-Жэброўскага 10 жніўня 2004 г.

Веданне акалічнасцяў біяграфіі навукоўца і выкладчыка дапамагаюць у разуменні асноўных прынцыпаў і падыходаў, рэалізаваных ім пры стварэнні вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове.

2. Навуковыя зацікаўленні. Т. Рот-Жэброўскага звязаныя з атрыманай ім кваліфікацыяй па спецыяльнасці “руская філалогія”. У 1967 г. ён абараніў дысертацыю “Język Sudiebnika Iwana III z 1497 r. (Мова Судзебніка Івана III 1497 г.)”, у 1975 г. – дысертацыю “Pismo i fonetyka Izbornika Światosława z 1076 roku na tle pisma i fonetyki zabytków ruskich XI w. i kanonu starosłowiańskiego (Графіка і фанетыка Ізборніка Святаслава 1076 г. на фоне графікі і фанетыкі рускіх помнікаў XI ст. і стараславянскага канона)”, якая стала габілітацыйнай працай. Т. Рот-Жэброўскі з’яўляецца аўтарам шэрага прац па стараславянскай мове і гісторыі ўсходнеславянскіх моў, якія датычацца найбольш старажытных помнікаў пісьменства: Кіеўскага імшала, Рэймскага евангелля, Астрамірава евангелля, Ізборніка Святаслава і інш. Акрамя гэтага ў навуковым набытку прафесара

Т. Рот-Жэброўскага працы з галіны польскай, стараславянскай, беларускай і ўкраінскай моў, а таксама кампаратывістыкі і тэорыі сучаснага мовазнаўства.

Для выкладчыцкай практыкі Т. Рот-Жэброўскі падрыхтаваў і апублікаваў вучэбныя дапаможнікі па гісторыі рускай і беларускай моў, а таксама па стараславянскай, беларускай, украінскай і грэчаскай мовах.

Асноўным друкаваным вынікам беларусістычных зацікаўленняў і практыкі выкладання прафесара Т. Рот-Жэброўскага трэба лічыць працы, аб’ектам якіх выступае ўласна беларуская мова. Найперш гэта два дапаможнікі: 1) Gramatyka języka białoruskiego. Minimum gramatyczne. Cz. 1–2. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991–1992. Cz. 1. 1991. 119 s.; Cz. 2. 1992. 70 s.; 2) Gramatyka historyczna języka białoruskiego. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. 192 s.; а таксама асобны артыкул “U źródeł współczesnego białoruskiego języka literackiego (“Ля вытокаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы”) (Dzieje Lubelszczyzny. T. VI: Między Wschodem a Zachodem. Cz. IV. Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim; pod red. J. Bartmińskiego i M. Łesiowa. Lublin, 1992. S. 195–207).

3. Дапаможнікі па беларускай мове. Т. Рот-Жэброўскага былі створаны для польскіх студэнтаў, якія вывучалі мову суседняга народа; верагодна, сярод іх былі і этнічныя беларусы, якія жылі ў Польшчы. Аднак па сутнасці – гэта дапаможнікі па беларускай мове як замежнай. На пачатку 1990-х гадоў, калі прафесар займаўся іх падрыхтоўкай, практыка складання вучэбных выданняў такога кшталту была абмежаванай (гл. пра гэта артыкул Вольгі Барысенкі “Вучэбна-метадычныя дапаможнікі па беларускай мове як замежнай. Дыяхранічны аспект” [Барысенка 2017]).

Хваля беларускага нацыянальнага ўздыху канца 1980-х – пачатку 1990-х гадоў адгукнулася ў Польшчы праз павышэнне цікавасці да беларускага народа, яго гісторыі, культуры і мовы. Так, новая спецыяльнасць “беларуская філалогія”

Тэатын Рот-Жэброўскі і яго дапаможнікі па беларускай мове

з’явілася ў шэрагу ўніверсітэтаў Польшчы, у тым ліку ў Люблінскім універсітэце імя Марыі Кюры-Складоўскай і Люблінскім каталіцкім універсітэце, для студэнтаў якіх прафесар Т. Рот-Жэброўскі і выкладаў апісальную і гістарычную граматыку беларускай мовы.

I. Gramatyka języka białoruskiego. Minimum gramatyczne (далей – “Граматыка”, у прыкладах – Г) выйшла ў дзвюх частках: I частка – у ліпені 1991 г., II частка – у лістападзе 1992 г. Рэцэнзентам выступіў доктар габлітаваны прафесар В. Віткоўскі. Кожная з частак была надрукаваная на накладам у 1025 экзэмпляраў, што сведчыць пра запатрабаванасць выдання. Яго мэтавая аўдыторыя – студэнты вышэйшых навучальных устаноў, якія вывучаюць беларускую мову. Але апісальная “Граматыка” магла быць запатрабаванай і ў навуковым асяродку, паколькі сістэматызавана падавала асноўныя звесткі па беларускай мове. Да таго ж у ёй адсутнічала практычная частка.

Па сваёй сутнасці “Граматыка” з’яўляецца вучэбным дапаможнікам па сучаснай беларускай мове, які складаецца з наступных раздзелаў: фанетыка, графіка і арфаграфія, словаўтварэнне, марфалогія (I частка), сінтаксіс (II частка). Кожны з раздзелаў складаецца з рознай колькасці падраздзелаў, у якіх уводзіцца неабходная лінгвістычная тэрміналогія і раскрываецца асноўны змест. Першая частка мае наступную структуру:

Фанетыка. Моўны апарат чалавека. Гук і літара. Склад. Націск. Фанетычная транскрыпцыя. Падзел гукаў (фанем). Галосныя фанемы. Зычныя фанемы. Ненаціскныя галосныя. Нескладовае ў. Падаўжэнне зычных. Гукавыя законы ў галіне зычных. Спрашчэнне груп зычных. Прыстаўныя гукі. Пераход *i* ў *y*. Узор фанетычнай транскрыпцыі. Чаргаванне гукаў.

Графіка і арфаграфія. Азбука. Гісторыя беларускага пісьма. Прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі.

Словаўтварэнне. Састаў слова. Складаныя словы. Змяненні ў марфалагічным складзе слова. Немарфалагічныя спосабы ўтварэння слоў.

Марфалогія. Граматычныя значэнні. Прынцыпы выдзялення часцін мовы. Часціны мовы. **Назоўнік.** Агульныя звесткі. Скланенне назоўнікаў. Нескланяльныя назоўнікі. Асновы назоўнікаў. I скланенне. II скланенне. III скланенне. Рознаскланяльныя назоўнікі. Клічныя формы. **Прыметнік.** Агульныя звесткі. Поўныя і кароткія формы. Супені параўнання. Скланенне прыметнікаў. Пераход прыметнікаў у назоўнікі. **Лічэбнік.** Агульныя звесткі. Сінтаксічная сувязь колькасных лічэбнікаў з назоўнікамі. Скланенне лічэбнікаў. **Займеннік.** Агульныя звесткі. Скланенне займеннікаў. **Дзеяслоў.** Агульныя звесткі. Інфінітыў. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Станы дзеясловаў. Трыванні (віды) дзеясловаў. Асновы дзеясловаў. Лады. Формы абвеснага ладу. Умоўны лад. Загадны лад. Дзеепрыметнік. Дзеепрыметнікі незалежнага стану. Дзеепрыметнікі залежнага стану. Скланенне дзеепрыметнікаў. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі. Дзеепрыслоўе. **Прыслоўе.** Значэнне і падзел прыслоўяў. Утварэнне прыслоўяў. Ступені параўнання прыслоўяў. **Службовыя словы.** 1. Прыназоўнікі. 2. Злучнікі. 3. Часціцы. **Выклічнікі. Катэгорыя стану. Мадальныя словы.**

Другая частка “Граматыкі” складаецца з наступных раздзелаў і падраздзелаў:

Сінтаксіс.

I. Словазлучэнне. 1. Тыпы словазлучэнняў. 2. Віды сувязі слоў у словазлучэнні.

II. Просты сказ. 1. Сказ і яго прызнакі. 2. Тыпы сказаў па мэце выказвання. 3. Тыпы сказаў па структуры. 4. Члены сказа. А. Дзейнік. Б. Выказнік. В. Сувязь дзейніка з выказнікам. Г. Дапаўненне. Д. Азначэнне. Е. Прыдатак. Ж. Акалічнасці. 5. Аднасастаўныя сказы. 6. Нечлянімыя сказы. 7. Няпоўныя сказы. 8. Сказы з аднароднымі членамі. 9. Сказы з адасобленымі членамі. 10. Словы, граматычна не звязаныя са сказам.

III. Складаназлучаны сказ. 1. Спалучальныя сказы. 2. Супраціўныя сказы. 3. Размеркавальныя сказы. 4. Уступальныя сказы.

IV. Складаназалежны сказ. 1. Дзейнікавы даданы сказ. 2. Выказнікавы даданы сказ. 3. Дапаў-